

'...EN DENKEN! *Bildung voor leraren*'

BILDUNG? WAAROM DAT NU WEER? HEBBEN WE NIET AL GENOEG TE DOEN?

Ik hoorde het mijn collega leraren al zeggen in de lerarenkamer toen we als Faculteit Educatie van de Hogeschool Utrecht en de Internationale School Voor Wijsbegeerte besloten tot een gezamenlijk project 'bildung' en tot het samenstellen van een bundel, waarin prominente Nederlanders hun visie geven op de betekenis van bildung voor onze leraren. De bundel voor leraren en lerarenopleiders is in

juni 2012 verschenen onder de titel '... EN DENKEN! Bildung voor leraren'¹ en heeft tot onze verrassing een enthousiast onthaal gekregen. Misschien wel omdat we als uitgangspunt van het project en de bundel de keuze hebben gemaakt dat bildung eerder een verlichting dan een belasting voor de leraar moet zijn. Bildung in het onderwijs is in de bundel omschreven als 'het gefaciliteerde proces van innerlijke ontwikkeling'. De inhoud van dit artikel is voornamelijk ontleend aan deze bundel. Behalve dat het in de bundel

ontwikkelde ondersteuningsinstrument 'het bildungsagoramodel' wordt toegelicht, zal ik kort enkele motieven, doelen en afwegingen voor bildung voor leraren toelichten.

WAAROM BILDUNG IN HET ONDERWIJS: ENKELE AFWEGINGEN

In 2014 is 'passend onderwijs' ingevoerd in het Nederlandse onderwijs. In passend onderwijs wordt de leraar geacht

aan te sluiten bij of in te gaan op de onderwijsbehoeften van de leraar. Een prima uitgangspunt, maar wel één waar een gedegen vakkennis en een brede oriëntatie van de leraar op samenleving en cultuur voor nodig is. In de in oktober 2012 verschenen nota's van de minister van OCW en de Onderwijsraad is deze opvatting nu ook verwoord:

- 1 De lerarenagenda 2013-2020²: "De leraar (...) beschikt over kennis van zijn vak(-gebied) en over Bildung" wordt daarin gesteld.
- 2 De Onderwijsraad constateert in zijn rapport "Een smalle kijk op de onderwijskwaliteit"³, dat er "te weinig visie is op wat het onderwijs leerlingen en studenten moet bijbrengen. In de afgelopen periode was de aandacht te eenzijdig gericht op meetbare doelen, in het bijzonder op het verhogen van taal- en rekenprestaties". De Onderwijsraad wijst er nu uitdrukkelijk op dat "de samenleving vooral ook behoefte heeft aan mensen met creativiteit, probleemoplossend vermogen, culturele en morele sensitiviteit, zorgzaamheid en vakmanschap" (pag. 9).

De twee nota's zijn door de Faculteit Educatie van de Hogeschool Utrecht (FE/HU) en de Internationale School voor Wijsbegeerte (ISVW) te Leusden met enthousiasme ontvangen. Het bevestigt de juiste keuze om in 2010 te starten met het samenwerkingsproject 'Bildung'. Bovendien zijn het goede steuntjes in de rug om het project 'Bildung' met kracht voort te zetten.

De niet malse, maar vaak onterechte kritiek op leraren in de media en een aantal publicaties van wetenschappers en filosofen hebben ons geholpen om tot de keuze voor Bildung te komen. Waarin kan de leraar zich verbeteren, gelet ook op wat er in de toekomst van het onderwijs gevraagd wordt. Ik geef enkele visies die ons overtuigd hebben dat er werk aan de winkel is.

Peter Sloterdijk, op dit moment één van de belangrijkste Europese denkers, wijst er in zijn essentiële bijdrage in onze bundel '... ENDENKEN!⁴ nog eens nadrukkelijk op dat het onderwijs per definitie opleidt voor een samenleving die we nog niet kennen. Dat lijkt zo simpel, maar is het zeker niet. De draagkracht van deze opmerking wordt

pas duidelijk wanneer je de consequenties overdenkt. De toekomst is 'open' en geven wij onze leerlingen met ons overwegend op instrumentele kennis en vaardigheden gerichte onderwijs dan wel voldoende mee om zich staande te houden in de toekomst? Met Sloterdijk komen wij tot de conclusie dat leerlingen juist breed gevormd moeten worden om zelfredzaam te kunnen zijn in de toekomst. In *Je moet je leven veranderen* presenteert Sloterdijk de mens als een wezen dat niet met het leven zoals dat gegeven is genoeg neemt. Hij oefent zich voortdurend om het te veranderen en zichzelf te herscheppen. Hiervoor geeft hij zich over aan rituelen, oefening en training.⁵ Zijn visie op de school staat direct in verband met deze these: "De school is eerst en vooral een autonome tussenwereld, waarin leerlingen en studenten alle aspecten van het individuele, werkzame en maatschappelijke leven kunnen oefenen, virtueel, zonder directe verantwoordelijkheden". De school moet zijn pogingen staken om leerlingen te formateren, maar moet de leerling mogelijkheden bieden om "iets van het eigen leven te maken"⁶. Sloterdijk onderscheidt voor het onderwijs disciplineren (heterodidactiek) en liberalisering (autodidactiek). Schrijven, taal en rekenen moet iedere leerling eenvoudigweg beheersen. Zonder die disciplineren, zonder deze vaardigheden geen Bildung. Maar gelet op de dynamiek van de samenleving, het 'niet kennen' van de toekomst, moet aan de leerling ruimte gegeven worden (liberalisering) om zichzelf te leren ontwikkelen en zich daarin te oefenen. Die ruimte voor Bildung is, zoals bovengenoemde rapporten van de minister van OCW en de Onderwijsraad nu blijkbaar ook constateren, te gering. Maar om die ruimte te kunnen creëren en een uitdagende omgeving voor leerlingen te scheppen om te bilden, zal de leraar eveneens aan zijn Bildung moeten werken en blijven werken.

Een andere benadering om Bildung in het onderwijs vorm te geven is van Martha Nussbaum. Zij waarschuwt in haar boek *Not for the profit*⁷ voor de gevaren voor de democratie van het verschaalde denken in onze maatschappij waarin het samenleven slechts op basis van economische principes is ingericht en waar de nadruk

in het onderwijs uitsluitend ligt op de ontwikkeling van instrumentele kennis en vaardigheden. Zij pleit voor veel meer aandacht voor de geesteswetenschappen en de kunsten in het onderwijs om "... de wereld te maken tot een plek waar het leven de moeite waard is".

Joep Dohmen wijst ten slotte op het gevaar van een andere dominante trend: de voortgaande individualisering. In zijn boek *Brief aan de middelmatige man*⁸ onderbouwt hij de noodzaak van een nieuwe publieke moraal, waarin, wat hij noemt, de 'sociale zelfontplooiing' de kernwaarde is. Dohmen onderkent de gevaren van de huidige invulling van de zelfontplooiing, uitsluitend gericht op het individu zelf, zonder enige betrokkenheid op het collectief. De toekomstige samenleving is gebaat bij de 'gebildete mens': sterk sociaal betrokken, creatief, empathisch, zelfbewust en bereid iets meer van het leven te maken. Drie visies, maar elk afzonderlijk een voldoende argument om krachtig te pleiten voor Bildung in het onderwijs.

BILDUNG IN HET ONDERWIJS: NADERE OMSCHRIJVING

Zoals Rene Gude in '... En DENKEN!⁹ beschrijft, is Bildung door de eeuwen heen een punt van discussie geweest "of de docent zijn of haar idee kan opleggen aan de te vormen leerlingen of dat deze alleen zelf kunnen bepalen welke schakel zij vormen in een toekomstig collectief". Onze overtuiging is dat de leerling uiteindelijk zelf vorm geeft aan zijn ontwikkeling. In die zin sluiten we in hoge mate aan bij de invulling die de Bildungsvoorstanders van het eerste uur Kant, Von Humboldt, Goethe,

Schiller en Hegel hieraan gaven. Bildung is een onbegrensd proces van innerlijke ontwikkeling, dat het betreffende individu zelf vorm en inhoud geeft. Overal en in elke situatie kan bildung plaats vinden. Termen als vorming en educatie geven naar ons gevoel meer betekenis aan invloeden van buitenaf, aan Ausbildung'. Daarom hebben we voor deze termen niet gekozen. Zoals we hierboven hebben gezegd, is het beheersen van schrijven, taal en rekenen essentieel, ook voor bildung. 'Ausbildung' is ook een element van bildung. In het totale bildungsproces moet echter het accent uitdrukkelijk op het liberaliserende, autodidactische deel liggen. Dat levert uiteraard in de onderwijs- en opvoedingspraktijk voortdurend een spanningsveld op. 'Waar- moet- ik -sturen?' en 'waar- kan- ik- loslaten?' is de vraag waar je als leraar en opvoeder dagelijks mee worstelt. Steeds weer is het zoeken naar de balans in dat spanningsveld. Hoe die balans er uit ziet blijkt sterk afhankelijk van 'tijd en plaats' en de verwachting van de toekomst.

UITGANGSPUNTEN EN VOORWAARDEN VOOR BILDUNG

"Bildung begint met nieuwsgierigheid", stelt Prof. dr. Peter Bieri. "Nieuwsgierigheid is de onverzadigbare wens om te weten te komen wat er zo allemaal in de wereld is."¹⁰ Nieuwsgierigheid is de voeding voor vorming en verdient een positieve waardering. In het dagelijks leven krijgt nieuwsgierigheid lang niet altijd de waardering die het verdient. In het onderwijs is dat niet anders. Wil de leraar echter de bildung van de leerling bevorderen dan zal hij juist een situatie moeten scheppen waarin deze geprikkeld wordt. Bildung volgens Bieri is ook historische nieuwsgierigheid, waardoor je in staat bent je eigen cultuur te objectiveren en van daaruit als cultuurgoed opnieuw eigen te maken. Het betekent je bewust zijn van wat je echt weet, het echte van het onechte, feit van fictie kunnen onderscheiden. Van belang is eveneens dat er steeds meer inzicht komt in de samenhang in, de interdependentie van,

culturele en maatschappelijke uitingen en verschijnselen. De werking van de economie, de keuzen die we iedere dag op de diverse maatschappelijke terreinen maken, de waarden en normen die aan ons handelen ten grondslag liggen, de wetenschappelijke benaderingen die we hanteren, de creaties in de kunsten, onze sporten. Het verwerven van inzicht in die samenhang kan de leraar helpen bij het creatief en passend vorm geven van zijn onderwijs. Muziek of musische vakken in het algemeen bijvoorbeeld hebben alles te maken met taal, blijken volgens de nieuwe inzichten in de neurologie bevorderend te zijn voor de hersenontwikkeling en kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van het empathisch vermogen van kinderen. Sport is weer een ander voorbeeld. De principes die daarmee samenhangen zijn ook in andere levenssituaties terug te vinden. Winnen en verliezen en competitie beperkt zich niet alleen tot sport. Het zien van die samenhang en onderwijssituaties creëren

die dat inzichtelijk maken voor de leerling is een belangrijke opdracht voor de leraar, nu en in de toekomst.

Naast gedegen pedagogische en didactische kennis en vaardigheden en grondige vakinhoudelijke kennis moet de leraar de volgende kwaliteiten hebben en (verder) ontwikkelen:

- nieuwsgierigheid
- flexibiliteit
- creativiteit
- metacognitie
- interdependent denken
- discipline

Zeker van de leraar als cultuurdrager moet verwacht worden dat hij, naast het verbeteren van de vak kennis en vakvaardigheden, aan deze competenties blijft werken.

Met de ontwikkeling van deze kwaliteiten maakt de leraar *'het verschil(...)'*, zoals terecht verwacht wordt in de lerarenagenda 2013 -2020.

HET BILDUNGSAGORAMODEL IN BEELD

In de bundel '...ENDENKEN!' is een begin gemaakt met de ontwikkeling van een ondersteuningsmodel voor het Bildungsproces van de leraar: het Bildungsagoramodel. Overigens kan dit model voor iedereen, individuele personen en professionals, een ondersteuningsinstrument zijn en ook voor groepen, teams en organisaties van andere sectoren.

De Griekse *agora* heeft als voorbeeld gediend voor dit model, vandaar ook het Bildungsagoramodel. De Agora was in de Griekse Oudheid de plek waar het maatschappelijk leven zich afspeelde: de handel, de volksvergaderingen (voor de vrije burgers) en evenementen voor het vermaak van het volk. Daaromheen stonden de gebouwen voor specifieke culturele en politiek-maatschappelijke activiteiten: het theater voor de kunsten, de academie voor wetenschap, filosofie en politiek, het stadion voor de sport, de tempel voor religieuze rituelen. In de actualiteit van alledag zijn deze functies nog steeds zichtbaar, ook fysiek: in theater- en concertgebouwen, musea, stadions, scholen en universiteiten en gemeentehuizen.

De *agora* is een goede basis om de

samenleving in te delen, te verkennen en te beschouwen. De samenleving is ingedeeld in sferen. Het begrip sfeer is ontleend aan Sloterdijk. "(...) plaatsen die mensen creëren om te kunnen zijn wie zij zijn"¹. In het Bildungsagoramodel worden twee typen sferen onderscheiden:

- 1 **De werksferen**, waar de dagelijkse handelingen, ontmoetingen en ontwikkelingen plaatsvinden: **privésfeer, economische, maatschappelijke en politieke sfeer**
- 2 **De trainings –en beschavingsferen**, waar mensen zich oefenen in kennis en weten, in vormen van en omgaan met deugden, waarden en normen, in zich uiten, in zichzelf kennen in strijd en competitie: **wetenschap en filosofie, religie, kunsten en sport**.

De verschillende sferen kunnen weer onderverdeeld worden in subsferen en subs subsferen, maar dit artikel leent zich er niet voor om hier verder op in te gaan. Ik beperk me tot het geven van een indruk hoe het Bildungsagoramodel toegepast kan worden.

Schetsmatig ziet het Bildungsagoramodel er als volgt uit: zie *afbeelding 1*.

Het Bildungsagoramodel: toepassing

Het model nodigt uit om vanuit diverse perspectieven en niveaus naar de werkelijkheid te kijken en jezelf, je team of je organisatie te spiegelen. De vragen die gesteld kunnen worden zijn oneindig. Het model biedt houvast om systematisch naar antwoorden, de waarheid of de oplossing te zoeken. De direct zichtbare perspectieven en (voorbeeld-) vragen in het model zijn mogelijke beschouwingen vanuit:

- **het 'self'**, de persoon die ik ben, mijn rol, positie, waarden, normen, overtuigingen;
- **de sfeer**: wat betekent privé, de buurt, de wijk, mijn vereniging, peer group voor mij, wat draagt de economie bij aan mij en omgekeerd, welke betekenis heeft religie voor mij, welke relatie heb ik tot kunst of sport;
- **het onderlinge verband tussen sferen**: wat heeft economie met sport te maken, welke invloed heeft religie op sport, privé, economie, waar wordt

afbeelding 1

'kunst' maatschappelijk (onderwijs, zorg, welzijn, gezondheid, klimaat) van betekenis;

- Ten slotte de **drie gratiën**: Thalia (links), de gratie van de waarheid die de fysica symboliseert. De werkelijkheid beschouwen vanuit de fysica is op zoek gaan hoe de zaken 'werken', hoe processen functioneren. Euphrosynè (rechts) is de gratie van het sociaal-goede. Zij vertegenwoordigt de gedeelde *logos*, inclusief de heersende normen en de gangbare sociale waarden. Aglaea (in het midden) is de gratie van de schoonheid (de intellectualiteit). Zij kijkt 'hoe het zou moeten zijn'. Ze zoekt de ideale vorm voor alles wat je maar kunt bedenken en symboliseert de idealen en de toekomstdromen.

Toepassen van dit model is werken aan bildung. Behalve dat het kan aanzetten tot het verwerven van het meer kennis en het inzicht verkrijgen in de samenhang tussen sferen en perspectieven oefen je jezelf (team, je school, instelling of organisatie) in het:

- zichtbaar maken van of **nieuwsgierig zijn naar** je positie in deze of toekomstige samenleving;
- **creëren/fantaseren** van nieuwe mogelijke werkelijkheden;
- **gedisciplineerd analyseren** van de samenleving en de cultuur;
- het inzicht verwerven in de interdependentie, samenhang tussen verschijnselen, van sferen en activiteiten;
- verkrijgen van een **metacognitieve** kijk op eigen functioneren en op dat van anderen;
- vormen van een **ethisch kritisch oordeel** over eigen handelen in relaties tot anderen en het andere;
- ontwikkelen van **empathisch vermogen** en de eigen kansen en bedreigingen in relatie tot die van anderen leren zien;
- werken aan **sociale zelfontplooiing**, dat de individualisering een geëigende richting kan geven;
- ontwikkelen van het vermogen tot **zelfredzaamheid**, waardoor men zelfbewust en autonomie kan functioneren in nieuwe situaties en toekomstige samenleving.

Het model is voor de 'leraar in opleiding' ontworpen, maar kan in feite door iedereen, in welke positie dan ook, toegepast worden. Belangrijk voordeel is verder dat nergens is voorgeschreven vanuit welk standpunt of visie de beschouwing zou moeten plaatsvinden. Evenmin zijn er eisen gesteld aan breedte of diepte van de beschouwing. Voor onze zwaar met innovatie belaste leraren hoeft toepassing van dit model dus geen extra belasting opleveren. Het model is bedoeld om te denken, te associëren, desnoods op de fiets. Om in eigen tempo en op eigen niveau soepel in te passen in de dagelijkse onderwijspraktijk. Dat kun jezelf doen als leraar, als team, als samenwerkingsverband of als welk organisatorisch verband dan ook. Met die overweging is er daarom voor gekozen om in de titel van genoemde bundel en dit artikel!...EN DENKEN!' uitdrukkelijk op te nemen. Hierboven zijn enkele voorbeelden genoemd waardoor onderwijs meer 'passend' gemaakt kan worden voor leerlingen. Tegelijkertijd beogen we met bildung dat iedere leraar zich geregeld afvraagt waar het onderwijs verbeterd kan en moet worden gelet op de toekomst van de leerlingen. Bezig zijn met die vragen komt de professionaliteit ten goede en de persoonlijke ontwikkeling van de leraar en de leerling. Bildung vergt discipline, is bepaald geen, zoals sommigen soms nog denken, softe aangelegenheid. Pas het toe, zou ik iedere leraar willen aanraden. Je zult zien dat je nog meer van je vak gaat houden en dat 'het denken' in dit model eerder als verlichting dan als belasting voelt. In het bestek van dit artikel is er geen ruimte om voorbeelden op basis van het bildungsagoramodel uit te werken. Ik moet me helaas beperken, maar er zijn voorbereidingen om een website op te zetten en toegankelijk te maken, waarop allerlei voorbeelden uitgewerkt zullen zijn en veel meer informatie te vinden zal zijn over de sferen en perspectieven. Voor de FE/HU en het ISVW ligt er nog een uitdagende taak om dit model verder te verfijnen en te verdiepen met voor 'wie dat wenst' toegankelijke informatie. ☞

*Gerard van Stralen
Amersfoort, 20 december 2012*

- ¹ G. van Stralen & René Gude (red.) '...EN DENKEN! Bildung voor leraren', ISVW Uitgevers, Leusden 2012. Een bundel samengesteld met artikelen van prominente vertegenwoordigers uit diverse maatschappelijke sectoren (o.a. economie, filosofie en wetenschap, religie, media, politiek, kunst, sport, en onderwijs) die de vraag hebben beantwoord wat de betekenis van bildung voor het onderwijs zou kunnen zijn. Peter Sloterdijk, één van de grote Europese denkers op dit moment, René Gude, denker des vaderlands en Gerard van Stralen gaan in de eerste drie hoofdstukken uitgebreid in op de afwegingen, uitgangspunten en de (historische) betekenis van bildung. De bundel is een onderdeel van het project 'bildung', dat de Faculteit Educatie van de Hogeschool (FE/HU) Utrecht in samenwerking met de Internationale School Voor Wijsbegeerte te Leusden in 2010 is gestart.
- ² Ministerie OCW, *De leraar maakt het verschil*. Kamerbrief minister en staatssecretaris van OCW, kamerstuk 04-10-2013 (pag.11).
- ³ Onderwijsraad, "Een smalle kijk op onderwijskwaliteit", Den Haag, november 2013
- ⁴ Peter Sloterdijk, *De balans tussen disciplineren en liberaliseren, ...EN DENKEN! Bildung voor leraren*, ISVW Uitgevers, Leusden 2012, pag. 64.
- ⁵ Peter Sloterdijk, *Je moet je leven veranderen*. Boom, Amsterdam 2011.
- ⁶ Zie voetnoot 4.
- ⁷ Martha Nussbaum. *Niet voor de winst*. Ambo, Amsterdam 2011.
- ⁸ Joep Dohmen. *Brief aan een middelmatige man, pleidooi voor een nieuwe publieke moraal*. Ambo, Amsterdam, derde druk 2010.
- ⁹ René Gude, *Tijdloze bildung, '...EN DENKEN! Bildung voor leraren'*, ISVW Uitgevers, Leusden 2012, pag. 32-55.
- ¹⁰ Prof. dr. Peter Bieri: *Hoe zou het zijn om door 'Bildung' gevormd te zijn?*. Feesttoespraak, 4 november 2005 aan de PH Bern (vertaling Jan de Vlaming).
- ¹¹ Peter Sloterdijk. *Sferen*. Uitgeverij Boom, Amsterdam 2003, pag. 23.

